

Катеринчук Катерина Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

Чинники соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи

Проаналізовано проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність щодо охорони здоров'я особи від злочинних посягань. Здійснено порівняльно-правове дослідження чинників (історичних, загальносоціальних і медичних), що слугували передумовою криміналізації злочинного діяння проти здоров'я особи.

Ключові слова: здоров'я; законодавство; криміналізація; норма; злочин; Кримінальний кодекс України.

Проанализированы проблемы социальной обусловленности законодательства об уголовной ответственности по охране здоровья человека от преступных посягательств. Произведено сравнительно-правовое исследование отдельных факторов (исторических, общесоциальных, медицинских), которые служили предпосылкой криминализации преступного деяния против здоровья человека.

Ключевые слова: здоровье; законодательство; криминализация; норма; преступление; Уголовный кодекс Украины.

This article is devoted to analysis of study the problems of social conditioning legislation of criminal liability to protect the person's health from criminal attacks. Author carried out the comparative and legal research of factors (historical, general and social and medical) based on a comprehensive analysis, which were the prerequisite of the criminalization of criminal actions against the person's

health. The scientific literature was studied in this area and was focused on the priority of human rights.

Keywords: the health; the law; the criminalization; the norm; the crime; the Criminal Code of Ukraine.

Розвиток України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави потребує врегулювання певних суспільних відносин крізь призму права. Саме прийняття кримінально-правових норм є свідченням того, що держава, з огляду на соціальну необхідність, приймає рішення про встановлення деяких суспільно небезпечних заборон. Під соціальною обумовленістю права розуміють його відповідність, адекватність суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя [1].

Останнім часом ученими ведуться ґрунтовні дослідження проблеми соціальної обумовленості норм права. Серед таких науковців С. С. Алексєєв, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, Ф. Г. Бурчак, М. Г. Заславська, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнєцов, В. І. Курляндський, О. П. Литвин, В. А. Мисливий, О. В. Навроцький, В. І. Осадчий, О. О. Пащенко, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. Б. Харченко, С. С. Яценко та ін.

Законодавче встановлення нових кримінально-правових заборон має бути доцільним, науково обґрунтованим, а також відповідати потребам розвитку суспільства [2]. Так, окремі науковці в механізмі соціальної обумовленості права виділяють три стадії: виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин; відображення в правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки; діяльність держави в особі її компетентних органів із прийняття правових норм – правотворчість [1].

Отже, проблеми криміналізації та декриміналізації, посилення й пом'якшення санкцій за окремі види злочинів повинні вирішуватися не в руслі політики, що постійно змінюється, а відповідно до визнаних у цивілізованому суспільстві загальнолюдських моральних цінностей, принципів гуманізму, справедливості, законності та милосердя [3, с. 15–16]. Саме тому відчуваються потреби суспільства в певному виді

правового регулювання, чим і пояснюється вибір юридичних засобів їх задоволення [1].

Криміналізацією слід уважати напрям кримінальної політики, що полягає у виявленні суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнанні допустимості, можливості й доцільності їх кримінально-правової заборони шляхом фіксування в законі як злочинних і кримінально-караних [4, с. 14]. Окремі науковці зазначають, що «криміналізація – це законодавче визнання тих чи інших діянь злочинними, встановлення за них кримінальної відповідальності» [5]. Загалом у кримінальному праві не існує єдиного підходу до розуміння поняття «криміналізація». Його визначення в теорії кримінального права неоднозначне, з огляду на численність думок із цього питання. Так, окремі вчені вважають, що криміналізація – це легальне визначення того або іншого роду дій (бездіяльності) як злочину [6, с. 108]; «оголошення певних суспільно небезпечних діянь злочином» [7, с. 48], «включення їх до числа злочинів» [8, с. 41], «визначення в законі про кримінальну відповідальність діяння як суспільно небезпечного, винного й караного» [9, с. 69]. Найбільш вдале визначення дав П. Л. Фліс: «криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними та, у разі позитивної відповіді на ці питання, закріплення їх у законі як злочинів» [10, с. 287].

Результат криміналізації – це сукупність норм кримінального права, що містять перелік злочинів і передбачених за них покарань, а також підстав та умов притягнення винних до кримінальної відповідальності чи звільнення від неї [11, с. 86]. Властивість соціальної обумовленості права полягає в тому, що право повинно бути, насамперед, динамічною системою, яка активно реагує на зміни в соціальній сфері [1].

Законодавець повинен володіти інформацією про стан, структуру й динаміку правопорушень і злочинності, про спричинені ними збитки, а також іншими відомостями, необхідними для вирішення питань щодо криміналізації суспільно небезпечних діянь [12]. Саме тому М. Й. Коржанський зазначає,

що соціальна обумовленість кримінально-правової охорони визначається загалом соціальною цінністю суспільних відносин, економічними чинниками й ефективністю правової охорони [13, с. 5].

Опрацьовуючи здобутки науковців, ми дійшли висновку, що поняття «соціальна обумовленість кримінальної відповідальності» стосовно того чи іншого злочину (злочинів) почало використовуватися не так давно. При цьому система соціальної обумовленості, що застосовується вченими, – різна. Одні науковці обстоюють позицію, що це – фактори [14; 15; 16], інші – засоби [17], підстави [18, с. 8; 19; 20], критерії [21], принципи [22], а також чинники [23; 24; 25; 26; 27]. Уважаємо, що більш доцільно використовувати термін «чинники», оскільки він є найбільш уживаним. Крім того, термін «критерій» характерніший для оцінювальної діяльності суб'єкта й використовується як міра оцінки; «умова» є терміном кримінологічного спрямування під час дослідження детермінантів злочинності; «підстава» – це «головне, основне, на чому базується що-небудь, або те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка кого-небудь» [28, с. 391]; термін «засіб» у теорії кримінального права використовується як додаткова ознака об'єктивної сторони складу злочину, де засоби усвідомлюються як «предмети, документи, речовини, з використанням яких створюються умови для вчинення злочину» [29, с. 15]. Отже, підтримуючи позицію В. І. Осадчого, будемо використовувати термін «чинники» для констатації соціальної обумовленості злочинів проти здоров'я особи.

Наука кримінального права досліджує соціальну обумовленість і сутність кримінального закону, принципи його дії, ефективність застосування, шляхи вдосконалення тощо. Таким чином, кримінальне право як галузь права й законодавства постає для науки предметом її вивчення. Водночас наука кримінального права вивчає не тільки чинне кримінальне законодавство, а й його історію та перспективи розвитку.

Проаналізувавши дисертаційні роботи науковців із 2000 року до сьогодні, ми дійшли висновку, що загалом ведуться активні дослідження проблем соціальної обумовленості норм права. Зокрема, виокремлюється така система чинників:

- 1) кримінологічні, нормативні, соціально-економічні, міжнародні й історичні [30];
- 2) кримінально-правові, кримінологічні, нормативні, історичні, міжнародні, процесуальні та криміналістичні, організаційні, соціально-психологічні [14];
- 3) соціально-економічні, медичні, нормативні, кримінологічні [31];
- 4) історичні, нормативно-правові, міжнародно-правові, кримінологічні [32];
- 5) загальносоціальні, спеціально-кримінологічні, кримінально-правові [33];
- 6) соціальні, соціально-економічні, системно-правові [22];
- 7) кримінологічні, міжнародні, історичні, нормативно-правові [23];
- 8) історичні, кримінологічні, нормативно-правові, міжнародні, соціально-психологічні [34];
- 9) кримінологічні, історичні, нормативні соціально-психологічні, міжнародні [26].

У монографічному дослідженні Л. П. Брич і В. О. Навроцького виділено дві групи принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь. Перша – це соціальні та соціально-психологічні, що передбачають суспільну необхідність і політичну доцільність установа кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. До них належать: суспільна небезпечність діяння, його відносна поширеність, домірність позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політична адекватність криміналізації. Друга група – системно-правові принципи, що визначають вимоги внутрішньої логічної узгодженості норми із системою права загалом і кримінального права зокрема [35, с. 14, 20]. Порівнюючи вищезазначені дослідження, ми звернули увагу на те, що автори, розкриваючи соціальну обумовленість злочину (злочинів), не дотримуються певних правил, а саме: одні досліджують історичний або міжнародні чинники, інші, навпаки, цього уникають. Немає єдиної термінології й щодо власне чинників, зокрема, міжнародні та міжнародно-правові чинники використовуються авторами як синонімічні.

Тому, досліджуючи питання соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи, зупинимось на характеристиці історичних, загальносоціальних, кримінально-правових, медичних, міжнародно-правових, нормативних, соціально-психологічних, соціально-економічних чинників, аналіз яких, на нашу думку, буде достатнім для констатації соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи.

Історичні чинники. Досліджуючи питання соціальної обумовленості злочинів проти здоров'я особи, ми віддали перевагу питанням історичного становлення законодавства про кримінальну відповідальність й аналізуванню постанов Пленуму Верховного Суду України 1988 та 2003 років. У результаті проведеної роботи зроблено висновок про те, що загалом обидві постанови розкривають зміст кримінально-правових норм і спрямовують судову практику на правильне використання законодавства у сфері охорони життя особи. Питання застосування законодавства у сфері охорони здоров'я особи від злочинних посягань на початку «трудової діяльності» Пленуму Верховного Суду України були відсутні, лише через деякий час (у 2003 році) декілька пунктів постанови присвячується відмежуванню статей Кримінального кодексу (КК) України проти життя від злочинів проти здоров'я особи.

Загальносоціальні чинники – це такі, що зумовлюють суспільну необхідність і політичну доцільність установа кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи.

Зміни, що відбуваються в політичній, економічній і соціальних сферах нашої держави, спонукають до вивчення питання щодо формування, удосконалення законодавства стосовно охорони здоров'я особи від злочинних посягань. Нестабільність суспільства в економічній сфері є причиною порушення конституційних прав і свобод людини, зокрема, посягання на її здоров'я. Політична й соціальна сфери в Україні, посилення світової економічної кризи – усе це негативно позначається на стані злочинності не лише на території нашої держави, а й поза її межами. Крім перелічених чинників (економічних, політичних, соціальних), на охорону здоров'я особи впливає релігія та мораль як загальносоціальні чинники.

Деякі релігії в писаних джерелах установлюють певні заборони-заповіді. Це, зокрема, такі релігійні течії, як православ'я, буддизм, іудаїзм, Приписи ісламу ж не передбачають таких «заборон» [36]. Так, наприклад, у біблейських заповідях зазначено «не вбивай» [37], «не заподіюй шкоди нічому живому» (буддизм) [38]. Таку ж позицію підтримує й іудаїзм [39]. Виділяючи біблейську заповідь, ми маємо на увазі те, що життя й здоров'я взаємопов'язані та взаємодоповнюючі категорії, що є безумовним фактом. У буддизмі дещо інше табу, суть якого полягає в забороні посягати і на життя, і на здоров'я будь-кого та будь-чого.

Звісно, правозастосування як офіційна діяльність органів державної влади, що здійснюється «тут і тепер», у межах реально існуючої політичної системи, аж ніяк не може ігнорувати ту мораль, яка офіційно декларується домінуючими суспільними групами [40].

Характер соціальної свідомості та стан громадської думки значною мірою залежать від моральних підвалин суспільства. Знижений рівень моральної культури особи не дає змоги вирішувати проблемні питання не порушуючи конституційних прав інших осіб. Отже, соціальні, економічні, політичні процеси в суспільстві, низький рівень моральної культури та збільшення релігійних груп агресивної спрямованості впливають на причини та умови посягань на здоров'я особи й інші злочинні діяння.

Надзвичайно важливу роль відіграють медичні чинники, що повною мірою соціально зумовлюють кримінальну відповідальність за злочини проти здоров'я особи. До злочинів проти здоров'я особи належать тілесні ушкодження (ст. 121–125), побої, мордування (ст. 126), катування (ст. 127) тощо. Наслідки цих злочинів впливають на кваліфікацію дій винної особи. Так, у разі заподіяння фізичного болю, фізичного або морального страждання (ст. 126, 127 КК України) та тілесних ушкоджень (ст. 121–125 КК України), ці дії будуть кваліфікуватися лише за статтями, що відповідають об'єктивним і суб'єктивним ознакам складу злочинів.

Для встановлення виду тілесного ушкодження потрібні спеціальні знання в галузі медицини. Так, деякі питання правового та медичного характеру висвітлено в Правилах

судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, Порядку організації та проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності, Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) із приводу статевих станів у бюро судово-медичної експертизи, Критеріях встановлення ступеня стійкої втрати професійної працездатності у відсотках, особливостей працевлаштування хворих та інвалідів, Інструкції про встановлення груп інвалідності та ін.

Отже, соціальна необхідність установається доцільністю збереження кримінальної відповідальності за злочин, який учинила винна особа. Слушною є позиція, що «для одних злочин є засобом забезпечення високого соціального і матеріального статусу, для інших – виживанням, захистом своїх прав та інтересів, а для кого – виразом протесту» [41]. Тому наявність норм КК України, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти здоров'я особи, зумовлена медичним чинником.

У разі заподіяння шкоди здоров'ю особи у вигляді тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121 КК України) небезпечно для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний із стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне понівечення обличчя. Таким чином, особа-інвалід утрачає або може втратити можливість соціального розвитку в суспільстві як повноцінної особистості. Це може бути причиною втрати основного місця роботи, у тому числі заробітної плати, змін у сімейному статусі тощо. Держава, у такому разі, зобов'язана матеріально забезпечувати таких осіб, або осіб, що здійснюють за ними догляд.

Фінансове забезпечення заходів щодо соціальної захищеності інвалідів і дітей-інвалідів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, у тому числі Фонду соціального захисту інвалідів, місцевих бюджетів, а також органами місцевого самоврядування за місцевими програмами соціального захисту окремих категорій населення за рахунок коштів місцевих бюджетів (ст. 10). Матеріальне, соціально-побутове й медичне забезпечення інвалідів здійснюється у

вигляді грошових виплат (пенсій, допомог, одноразових виплат), забезпечення медикаментами, технічними й іншими засобами, включаючи друковані видання зі спеціальним шрифтом, звукопідсилюючу апаратуру й аналізатори, а також шляхом надання послуг по медичній, соціальній, трудовій і професійній реабілітації, побутовому й торговельному обслуговуванню (ст. 36) [42]. Положення Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» відповідають положенням Конвенції про права інвалідів, у якій зазначено, що «держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод усіма інвалідами без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності» [43]. Саме тому, на цьому прикладі, ми можемо поряд із медичним чинником виокремити й соціально-економічний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соціологія [Електронний ресурс] : підруч. / [Осипова Н. П., Воднік В. Д., Клімова Г. П. та ін.] ; за ред. Н. П. Осипової. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с. – Режим доступу :

<http://radnuk.info/pidrychnuku/sotsiologiya/507-osupova/10927-s-2----.html>.

2. Тарбагаев А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности / А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – 120 с.

3. Зелінський А. Ф. Кримінологія : [навч. посіб.] / А. Ф. Зелінський. – Х. : Рубікон, 2000. – 240 с.

4. Митрофанов А. А. Основні напрями кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. А. Митрофанов. – К., 2005. – 22 с.

5. Кримінальне право України. Загальна частина [Електронний ресурс] : підруч. / [Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника,

В. А. Клименка. – [3-тє вид.]. – К. : Юрид. думка, 2004. – 352 с. – Режим доступу :

http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-697.htm.

6. Загорный А. В. Развитие основных положений уголовной политики : [науч.-практ. обзор] / А. В. Загорный, В. П. Ревин. – М. : Акад. МВД СССР, 1985. – 44 с.

7. Дагель П. С. Уголовная политика: управление борьбой с преступностью / П. С. Дагель // Проблемы социологии уголовного права. – М., 1984. – С. 37–43.

8. Босхолов С. С. Основы уголовной политики. Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты / С. С. Босхолов. – М. : ЮрИнфоР, 1999. – 292 с.

9. Эффективность уголовно-правовых мер борьбы с преступностью / [под ред. Б. С. Никифорова]. – М. : Юрид. лит., 1968. – 255 с.

10. Фліс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. доктора юрид. наук : 12.00.08 / Фліс Павло Львович. – К., 2005. – 440 с.

11. Кудрявцев В. Н. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 304 с.

12. Кузнецов А. В. Научная основа и информационная база советской уголовной политики / А. В. Кузнецов // Вопросы совершенствования уголовноправового регулирования : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1988. – С. 8–9.

13. Коржанский Н. Установление вины / Н. Коржанский // Юридическая практика. – 1997. – № 3 (37). – С. 5–6.

14. Гороховська О. В. Кримінальна відповідальність за вбивство через необережність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Гороховська. – К., 2003. – 18 с.

15. Заславська М. Г. Кримінальна відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. Г. Заславська. – Х., 2006. – 18 с.

16. Пашенко О. О. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: соціальна обумовленість і склад злочину : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Пашенко. – Х., 2004. – 20 с.

17. Орлеан А. М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. М. Орлеан. – Х., 2003. – 20 с.

18. Кириченко Ю. В. Кримінальна відповідальність за викрадення електричної або теплової енергії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ю. В. Кириченко. – Д., 2009. – 20 с.

19. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні: перспективи розвитку та гармонізації з Європейським законодавством : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Б. Харченко. – Х., 2011. – 37 с.

20. Шаблистий В. В. Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Шаблистий. – Д., 2010. – 22 с.

21. Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Миколенко. – Х., 2005. – 19 с.

22. Омельчук О. М. Контрабанда за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Омельчук. – К., 2002. – 20 с.

23. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. І. Осадчий. – К., 2004. – 36 с.

24. Доляновська І. М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. М. Доляновська. – К., 2008. – 18 с.

25. Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Вітвіцька. – К., 2002. – 20 с.

26. Міщук І. П. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я захисника чи представника особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. П. Міщук. – К., 2012. – 20 с.

27. Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. А. Мисливий. – К., 2005. – 36 с.

28. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко.]. – К. : Аконіт, 2000. – . – Т. 1. – 2000. – 910 с.

29. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [9-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.

30. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. І. Белова. – К., 2007. – 19 с.

31. Гринчак С. В. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / С. В. Гринчак. – Х., 2007. – 20 с.

32. Копотун І. М. Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І. М. Копотун. – К., 2008. – 20 с.

33. Литвин О. П. Кримінально-правова охорона громадської безпеки і народного здоров'я : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. П. Литвин. – К., 1999. – 46 с.

34. Швидченко І. Г. Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І. Г. Швидченко. – К., 2009. – 19 с.

35. Брич Л. П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні : [моногр.] / Л. П. Брич, В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2000. – 288 с.

36. Ідейні джерела ісламу [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.info-works.com.ua/all/religia/3983.html>.

37. Базалук О. О. Філософія освіти [Електронний ресурс] / О. О. Базалук. – Режим доступу :

http://pidruchniki.ws/12090810/filosofiya/zolote_pravilo_morali_yogo_vpliv_rozvitok_filosofiyi_osviti.

38. Кислюк К. В. Релігієзнавство [Електронний ресурс] : [підруч. для студ. вузів] / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – [5-ге вид., виправл. та допов.]. – К., 2009. – 636 с. – Режим доступу :

http://pidruchniki.ws/17670921/religiyevnavstvo/religiyniy_kult_religiyna_organizatsiya_buddizmu.

39. Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://ru.wikipedia.org/>.
40. Рабінович С. Суспільна мораль як предмет етики й юриспруденції [Електронний ресурс] / С. Рабінович // Право України. – 2011. – № 8. – Режим доступу :
<http://www.info-prensa.com/article-1201.html>.
41. Джужа О. М. Кримінологічна експертиза як засіб удосконалення законотворчого процесу [Електронний ресурс] / О. М. Джужа, А. В. Кирилюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2003. – № 8. – Режим доступу :
http://mndc.nainau.kiev.ua/Gurnal/8text /g8_16.htm.
42. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 берез. 1991 р. № 875-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 21.
43. Конвенція про права інвалідів ООН від 13 груд. 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.